

Mikszáth igazi arca¹

Előleges gondolatok egy téma kidolgozásra készülvén

Praznovszky Mihály

Nem ismerjük Mikszáth igazi arcát. Két dolog takarja el: ő maga, az író, és mi, az olvasók. Ő maga: álcát vett fel. A palóc, a vidéki parasztember arcvonásait, fizikai megjelenését. Így fotóztatta magát beérkezése után, így festette meg. Tömzsi termet, nagy széles fej, kalap, pipa vagy szivar, üldögélés a karoslócán. Így nem néz ki egy író, vélték a képek szemlélői. Molnár Ferenc monoklija, Bródy modern frizurája, Tóth Árpád vastag szemüvege, Kosztolányi csokornyakkendője, de még Gárdonyi sem ilyen az egri íróasztal mögött.

Mikszáth sem ilyen. Talán csak egy ember látta hitelesen, Sailo Alpo, a finn szobrász, aki képtelen volt a türelmetlenül mozgó Mikszáth megformázására, de amikor megtalálta a lelkét, már jól haladt. Ő ugyanis nem ismerte mindazt, amit Mikszáthra ráaggattak, ő csak egy embert látott maga előtt ülni. De végül őt is becsapta Mikszáth a ferdére igazított nyakkendővel. Így aztán olyanak látták őket a kortársak, ahogyan ő akarta.

És nem látjuk, mert nem akarjuk, mi olvasók sem. Kényelmes úgy olvasni Mikszáthot, miként szüleink, nagyszüleink tették. Ráadásul az iskola is rásegít, hiszen egy évszázada ugyanazt kell olvasnunk, szegény Bede Annát! Mert megmaradunk a felszínen, s beérjük az olvasói Mikszáth-ismeretekkel is: a vidám, az adomás történeti folyam, maga a történet, azaz mese, derülünk a politikai karcolatok könnyen ráismerő aktualitásán, megrendelünk a gyermek- és falusi történetek fájdalmas kis tragédiáin.

Mikszáthnak pedig sok arca volt, legalábbis a kortársi és utókori elemzők soknak látják. Igazuk, igazunk is van. Még ha ezeket az főleg irodalmi jellegű és szempontú megfogalmazásokat az idő folyamatosan felülírja, mert ezek többségében a kor aktuálpolitikai, azaz aktuál-irodalompolitikai követelményein alapszanak. Realista, romantikus, cinikus, népies, nemzeti – lehet folytatni a sort, valamennyi igaz lehet, ha nem is az életműre, de annak bizonyos, kisebb-nagyobb, periódusaira, vagy akár egyes kisebb-nagyobb műveire. Nyilvánvaló, hogy ebből a megközelítésből soha senki nem találja meg Mikszáth igazi arcát, mert az mégsem lehet, hogy a sokszínűséget elvitassuk tőle. Így a számomra

1 A Mikszáth-centenárium záró rendezvényeként, a Mikszáth Kálmán Társaság, a Selye János Egyetem Tanárképző Kara, a Komáromi Jókai Színház, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, a Szlovákiai Magyar Írók Társasága és a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet égisze alatt megvalósult, *Száz év Mikszáth* című konferencián, Komáromban, a Selye János Egyetemen 2010. november 10-én elhangzott előadás szerkesztett szövege.

fontos utolsó évtized, amelyben én vélem megtalálni a magamnak szóló igazi Mikszáthot, az is csak egyfajta olvasata és megközelítési módja lehet ennek. De véleményem szerint ez az évtized, a századforduló Magyarországa, a millennium díszmagyarjaiból és cifraszűreiből kivetkezett ország már sokkal nyersebb látvány, mintsem hogy ezt Mikszáth ne vette volna észre (ha akarta, ha nem), és nem reagált volna minderre a maga módján. Hiszen számunkra nem az életmű besorolása, az alkotói módszer meghatározása a fontos, hanem maga az alkotó, akinek a *viszonya* az izgalmas a hihetetlen tempóban változó korához.

Mikszáth nagyon jól tudta, sem ő, sem az írói világa nem az, aminek látszik. A jó palócok és a tót atyafiak világa már régen nem az volt, amikor megírta az 1880-as évek elején. Ez már egy 20–30 évvel azelőtti állapotot tükröz. A hirtelen felgyorsuló civilizációs folyamat – ebből ugyan hogy maradhatott volna ki egy kis palóc falu? – és annak konfliktusai a szűkebb és tágabb világgal, viharos gyorsasággal bomlasztottak fel egy ideálisnak látszó falusi közösséget.

Gaál Magda története a bizonyíték. A modernné vált társadalom, az árucserre felgyorsulása, a piac betörése, az áru és a pénz mindenekfelett-valósága előbb megroggyantatta, majd a padlóra küldte a palóc falut. A hatalmi viszonyok átrendeződése, majd a patriarkális évszázados igazságszolgáltatás együtt érző és elviselhető ítélkezése, ha nem is egyszerre, de jól érzékelhető iramban odalett. Gaál Magdát nem, vagy nemcsak a szerelem, hanem az a titokzatos világ vonzotta, amit a tót lókereskedő legény jelentett: mondhatjuk szelíd malíciával: kocsija volt, amin elvitte Magdát oda, amiről már hallott s nagyon érdekelte: a nagyvárosba. S meg sem fordul a fejében, hogy döntése közben szakít egy évezredes magyar falusi erkölcsi normával is: nős ember szeretője lesz, eldobható, s a közösségébe soha vissza nem térhető. Lehet, hogy nem is akar: mert bukottan is színesebb és izgalmasabb az a világ odakint, mint a másik szigorú s olykor igazságtalan törvényeivel odabent.

Bede Erzsi pedig utoljára álhatott így a bírái elé; 10 év múlva, amikor a valószínű Mikszáth- idő volt, amikor a novellát írta, a bíróság megtévesztése miatt becsukták volna könyörtelenül.

S ahogy kilépett a falusi ember az általa ismert és biztonságosnak vélt világból, ez a felbomlás még gyorsabb lett. Ennek volt a helyszíne maga a város. Nemcsak a főváros, hanem a város. Salgótarján például, a villámgyorsan kialakított iparával, a hatalmas munkaerő-szükségletével, az új életmódjával, a kolóniával, a hitelre árusító magazinnal, a soknemzetiségű és így sokerkölcsű új lakosságával.

Kovács Anna nógrádi irodalmár egy konferencián fogalmazta meg a véleményét, mely szerint Mikszáthnak a *Tót atyafiak* és a *Jó palócok* megjelenése után soha nem lesz palóc tematikájú összefüggő műve. Sem regény, sem novelláskötet. Igaza van alapvetően. Mikszáthnak sok idejébe tellett, amíg ezt és az ebből adódó sikert feldolgozta, de mindenekelőtt elfogadta, mert ez tette meg neki a legfőbb vágya beteljesülését: az anyagi biztonság nyújtotta

szellemi függetlenséget. A magára vett Filcsik-bunda egyre kényelmetlenebb, s a dicsőség napfényében (legyünk irodalmiak!) egyre melegebb. Levenni nem lehetett, hiszen a közönség tette rá, és a kritikusok, hát akkor menekült más-képpen. Mind a mai napig nem akarjuk észrevenni, hogy egy másfajta Mikszáth formálódik. Olyan, amelyik az 1900-as évekre már hírből sem akarja folytatni, amivel befutott. Nézzük csak az utolsó novelláskötetek címeit: *Mikor a mécses már csak pislog; Világít este a szentjánosbogár is; Öreg szekér fakó hám* – ez más, új, és sajnos az öregkor felé közeledő író megijedését jelzi az elmúlástól. Noha nem akarja befejezni pályáját, de érzi, hogy a betegségei és a kora (nincs még hatvanéves ekkoriban!) a lezárást készítik elő – nem a tematika, de az élet és az életmű lezárását.

És persze a főváros. Vajon miért nem volt saját tulajdonú háza Mikszáthnak Pesten? Mert ő is ebből a zárt világból jött (ha egy kicsit gyenge, az első sikertelenségek kudarcai őt is elsöprik), és érezte, hogy lakása lehet itt az embernek, de otthona nem. A palóc falvak tót és magyar parasztjai fővárost építő munkásokká váltak. Ki előbb vész el, ki később. Számukra, bár még nem tudták, ez felért egy amerikai kivándorlással, a szülőföld lelki, erkölcsi, mentális elvesztésével. Munka volt bőven, de az ingázás, az otthontól való tartós távollét kikezdtte az erkölcsöt, azt a bizonyos belső világot. Nemcsak a malteros lánnyá lesüllyedt palóc lányokét, de a férfiakét is, akiket a távolság, a ritka hazajárás, a nehezen keresett pénz könnyű elvesztegetése állandó kiszolgáltatottságban tartott. Alkohol, egészségtelen életkörülmények, fizikai leépülés, a hagyományos életmód belsővé vált idő-rendjének megzavarása, az értékvesztés és -elvetés, a reménytelenség érzete és ténye – sorolható lenne ez a történelmileg már igazolt negatív folyamat. Itt az ember elveszti a nevét és a személyiségét.

Hogy ez nincs benne Mikszáthban? Dehogyan nincs! Csak másként kellene olvasnunk. Az újraolvasás során a megszokott cselekmény-történetek mögé kell látnunk. Ebben is Mikszáth félmondatai, megjegyzései az irányadóak. *A Különös házasságban* a vallás és az állam összezapása nem egy egyházi-világi konfliktus szimpla leképzése a 19. század végi Magyarországon. A hittel és a hitében megrendült ember, és a modernizációs folyamatok lelket megroppantó jelenségeinek, mondhatni igézetének első megjelenítése. A Noszty fiú sem cinikus összekacsintás az úri világgal, hanem egyértelmű jelzés: a demokrácia és a liberalizmus nem ezen a tájon honos. *A fekete város* sem véres történelmi mese, hanem beszámoló az illúzióit veszítő modern Magyarországról. Nincs jó válasz a hatalom birtoklásának és megtartásának kérdéseire.

Mikszáth lezárja a múltat. Utána már senki nem ír a régi Magyarországról. Tömörkény sem, Móra sem, Móricz sem, Krúdy sem. (Mert olyan Magyarország nem volt is volt, amit Krúdy a múltban vélt felfedezni magának.) Ők az új Magyarországról írnak, amely cseppet sem vigasztalóbb. Csak problémáiban összetettebb, és a világra mint most már kinyíló egészre nem tud választ adni. Mikszáth nem a múlt írója, hanem a jelené. És azt a mikszáthi múltat nem lehet

a mai magyar éledő konzervativizmussal azonosítani. Az újra felöltött cifra mente, a nemesi és vitézi előnevek, a klikk hatalmas összezárása, a hatalom könyörtelen megragadása és koncként való, acsarkodó megtartása – keservesen nyílik fel abból a múltból, amit Mikszáth maga is lezárt. Legalábbis a maga részéről. Aki így éli meg a 21. század eleji Magyarországot, az rosszul olvassa Mikszáthot.

No és Mikszáth, ő elbújt a vállalt kupec-figura mögé? Tucatjával sorolhatnánk írásait, amiket most újra el kellene olvasnunk (mint pl. a Noszty fiú utószavát). De a megjegyzései a legfontosabbak, a politikai kiábrándulását leleplező és egyre cinikusabb, s már nem ironikus megjegyzéseinek a mélye. Amelyek valójában nem is a politikáról, nem a politikusokról, hanem Mikszáthról szólnak. Mindezek összessége, a magyar retorika csúcsteljesítménye az 1910-es jubileumi beszéde. Újra kell olvasnunk soronként. Benne van mindaz, ami akkor van, s ami majd lehetne. Mikszáth egyiket sem tudta befejezni, sem a jelent, sem a jövőt. Pedig hát ezért készült az életmű.

Közel sem akarjuk mindezzel azt állítani, hogy Mikszáth kiváló politikus volt. Sőt az ellenkezőjét mondjuk. A konkrét magyar valóság bizonyos kérdéseiben nem tudott megújulni, azokhoz nem tudott érzékenyen viszonyulni. Főleg azokhoz nem, amelyekben ő maga is bárha közvetetten csak, de érintve volt. Ilyen a magyar föld, a birtoklás és birtokviszonyok, a földtulajdon, az agrárkérdés problematikája. Mondhatjuk, a szklabonyai határnál nem látott meszebb, csak a Kürtös patak partjáig, ameddig a család földje nyúlt. A korszak legégetőbb kérdése a kivándorlás volt. Ha jól olvassuk Mikszáthot, akkor látjuk, alapvetően ismerte ezt a problémát, foglalkozott is vele, félmondatai riasztóan lényegre látóak. De az egészét már nem értette, ismereti nem voltak, s csak azt ismételte, amit hallhatott. Lesújtónak, szomorúnak tartja ugyan a kivándorlást, de egyfajta megoldásnak is a hazai nyomorúságra. A kivándorlók, bármely okból hagyják el az országot, kiegyenlítik a földnélküliség gondját.

Mikszáth alapvetően az emberi jellemek torzulását és elkorcsosulását látta és döbbsent meg felette. Ehhez elég volt neki közvetlen politikus társainak a figyelése, akár a parlamentből s még inkább a képviselői klubból, ahol mindenki levettette álarcját, s a maga nyers és megdöbbsentő értéktelenségében mutatkozott meg Mikszáth előtt. Egy 1909-es interjújában mondja: „[Régebben] válogatott emberekből állott a parlament, mert nem a kerületek megbízhatatlan szeszélye választott képviselőt, hanem idéfönn, a végrehajtó-bizottság nevezett ki törvényhozót. Akkor becsülete is volt a képviselőnek.” A szerkesztő közbevetésére, hogy most is a pártelnök nevez ki, Mikszáth odavetette: „De csak a csőcselékből válogathatott.”

Ami mindezen felül igazán megdöbbsentő, hogy erre a Mikszáthra nem figyeltek fel. Vagy ha igen, nem reagáltak rá. Olyan kép rögzült már róla, hogy fel sem tételezték, hogy illet mondhat és írhat. Vagy ha mond, tréfából mondja, és nevetni kell rajta. Lehet, ez volt Mikszáthnak a legkellemetlenebb.

Milyen érdekes, hogy ez a minden újat meglátó szem csak azokat rögzíti, amelyekből egyértelműen kiolvassa a változást, s azt, hogy az új, a modern nem biztos, hogy jó felé halad. A globalizáció nem most kezdődött, nem a jelen Magyarország nagy problémája, ha ugyan az elkényelmesedés érzésében ezt valaki annak tartja, hanem Mikszáth egyértelműen utal rá 1910-ban, hogyan veszti el az ország a nemzeti jellegét. A tömegáru megjelenése – amely a jellegtelenség, az igénytelenség és az értéktelenség alapozója – nála így fogalmazódik meg: „Az én időmben majdnem minden vidéki városnak meg volt a maga specialitása: Rimaszombaton lehetett vásárolni a legjobb csutorát, Nyergesújfalun a kitűnő kocsikat, Miskolcon a bundákat, Esztergomban a szitákat, Szabadkán a remek katrincákat stb. Ezeket a vidéki kedves ipari munkákat persze hamisított kiadásban most mind megkaphatja egy Váci-körúti rossz boltban...”

Mikszáth szeme láttára gyorsul fel a világ. Nemcsak a technika, hanem a gondolkodás, az egymás közötti viszonyok, a férfi és nő kapcsolata, a nők mozgalma, az új pártok fellépése, a fúziók, az elvek cserélgetése, az érdekalapú politizálás, az új eszmék megjelenése (nem csak a politikában, de a művészetben, az irodalomban, filozófiában, zenében). Mikszáth már Bartókot hallgathatott, olvasta a *Hét krajcárt*, Fogarason akár még Babitscal is összefuthatott az utcán, földije, Zsélyi Aladár repülőgépét nézhette, belelapozott a *Nyugatba* (kedvelte a fiatalokat, egyértelműen a jövőt látta bennük), anarchista terroristák gyilkosságait olvasta, volt világkiállítás és volt nem leplezett gyarmatosító háború, már itt Európában is. A kényelmes, nyugodt, kiegyensúlyozott fejlődés, amely sokáig hordta magában a régit, s nehezen váltott át az újra, egyszer s mindenkorra elmúlt. Einstein már gondolkodik, a Titanicot már építik, az atomfizika elvi kéréseiről vitatkoznak laboratóriumokban.

Mikszáthot ez nem rendítette meg. Elfogadta azzal a nyugodt beletörődéssel, miként apja fogadta az esős esztendő után az aszályosat. Ő alkotott, s témáiban is egyre közeledett a saját korához. Legalábbis közvetett módon utalt azokra, legyen az magyar hatalmi kérdés vagy közjogi problematika. Neki minden az íráshoz kellett, amit maga körül látott. A technika áldásait elfogadta: volt telefonja, autón utazta be Máramaros megyét, táviratozott, nézett vetített képes előadásokat – mindezt beleillesztette a saját életébe és a műveibe is.

A 19. század második fele – amelybe Mikszáth beleszületett, ifjú ember lett, majd felnőtt –, a technikai civilizáció egyik leglátványosabb időszaka. Igaz, minden időről elmondhatjuk ezt, kiváltképp az ipari forradalomban égő Európa technikai eseményei után, csak éppen a fokozatosság tempója, a fejlődés üteme és kiterjedtsége az élet szinte minden területére volt más ekkor. A mi korunkban is hatalmas változások vannak, de ezek már meglehetősen kipróbált alapokra és alkalmazói szokásrendre épülnek. Mert a televízió megjelenése a mozizás, azaz a film több évtizedes ismeretében és használatában már nem volt sokszerű, a videó is szelíd átmenet ezek után, a dévédét magától értetendőnek tartjuk, még ha önmagukban azért ezek igencsak jelentősek.

De Mikszáth korában ez mindenképpen másként jelenik meg. Elég beleképzelnünk magunkat a gyermek Mikszáth helyzetébe, az akkori Nógrád megyébe. Gyakorlatilag semmi sincs, ami az új világ jelenlétére vagy bekövetkeztére utalna az 1850-es években. Az utak alig elviselhetőek (hányszor leírja Mikszáth a *Hármas könyv* rigmusát: Nógrádban kell járni nagy sáron), ha jön az est, sötétség borul a falvakra, kis mécses fénye látszik, ha látszik. Az összeköttetést még a lovas postások, postafuvarosok jelentik, meg a falusi kovácsműhely, ahová az utasok révén érkeznek a világ hírei. Lassan indul a dunai hajózás (Mikszáth már majd Vácig jön hajóval, onnan szekerekkel tovább), a vasútépítés is vontatottan halad, 1867-ben lesz majd Pest–Hatvan–Salgótarján között vonatközlekedés (Mikszáth már húszéves!), a Gyarmatig közlekedőre még évtizedeket kell várni, egészen 1909-ig.

S amikor Mikszáth visszaviszi az esernyőt Szent Péternek, elmegy örökre, akkor már autó van. Rádiózás, repülőgép, földalatti Pesten, közvilágítás, villanytelepek. Meglepően sok lehet ez egyszerre egy hagyományos világot megélőnek. Van, aki nem is bírja elviselni, ezért írhatta aggodalommal az író: „Kit a civilizáció nyel el, kit a koporsó.”

Mikszáthnál ezek az új jelenségek, események és lehetőségek azonnal megjelennek a művekben. Gyakorlatilag minden technikai változás eszközét megtaláljuk, legalább név szerint megemlítve. Csak egy szűk lista a teljesség nélkül, hogy mire lelhetünk írásaiban: telefon, telegráf, villany, vonat, omnibusz, léghajó, kerékpár, gőzgép, lift, távírda, repülőgép, rotációs nyomda, röntgensugár, fényképezőgép, mozgófénykép, fonográf, automata, automobil. Mindezek olyan magától értetődően siklanak be Mikszáth szöveg szöveibe, mintha jelenlétük, feltalálásuk és alkalmazásuk az író körül már évtizedes gyakorlattal bírna, s maga is birtokolná mindnek a magabiztos használatát.

Mikszáth véleménye a tudományról és a fejlődésről egyértelműen pozitív. Elfogadja a modern világot s annak jelenségeit. Sőt írásaiban a modern világ elfogadása, és a hagyományos világhoz való ragaszkodás egyike lesz a konfliktusok okainak a hősei között. Olykor már jellembeli vagy sorsbeli különbséggé válik, ki mennyire fogadja vagy utasítja el a civilizáció új kihívásait. Eljut odáig, hogy a modernizációt nemcsak kikerülhetetlennek, de egyenesen bekövetkezőnek és szükségesnek látja, amelyen nem lehet, de nem is szabad változtatni.

A tudomány mindenképpen az elavult gondolkodás helyére lép, egyszerűen nincs más választás, be kell építenünk létezésünkbe annak új eredményeit. A tudás igénye egyre erősödik, egyre többet kell tudni, ismerni a világból, és alkalmazni azt. Nincs visszaút. „A tudomány olyan forrás, hogy aki abból keveset ivott, azt is sokallja, de ki sokat ivott, az kevesli és még többet kíván” – szólnak az író szavai. Ez a szentencia-ízű kijelentése már 1874-ben elhangzott, pedig éppen csak első írásai ezek, s a tudomány is csak az út elején jár: „A tudomány és a felvilágosodás legnagyobb javai az emberiségnek!” Ez újabb tézisszerű igazságnak az írásbeli bizonyítéka például Tóth Mihály rekettyési uradalma, amelyben

az elmélet gyakorlattá, és ráadásul sikeres gyakorlattá vált. Az uradalomban csak úgy magasodtak a gyárok kéményei „ott állt a gőzmalom a falu végén, a kockagyár roppant kürtője és a fűrészmalomé az erdő alján, tovább egy nagy szeszgyár is ott dolgozott még tavaly a kenderáztatók mellett...”, volt még azonfelül téglagyár a birtokon és isten tudja, mi minden”. Példabeszéd lenne, vagy a dinamikusan fejlődő, változó magyar gazdaság képének kivetítése? Vagy egyszerűen még mindig csak álom ez Magyarországon, 30 évvel a balassagyarmati jövő-álom után, 1906-ban?

Mikszáth 1905 után, amikor a Szabadelvű Párt nemcsak elvesztette a választást, de meg is szűnt, nem találja a helyét. Nem a pártja hiányzott, hanem az a valóság, amit részben ő maga teremtett. Riadt és társtalan maradt, nemcsak a témái tűntek el, de a társai is. (Így aztán egyre többet foglalkozik önmagával, a közelgő öregséggel, amikor a mécses már csak pislog.) A magányosság jó lehetőség, hogy az ember tisztán lássa a világot maga körül: nincs, aki eltakarja azt.

A szociáldemokrácia megjelenése, az utcai tömegpolitizálás, a feszült kapcsolat Béccsel, a robbanásig feszült viszony a nemzetiségekkel, az új pénzügyi világ, az új technika, az új irodalmi nemzedék egyfelől megijeszti, de mivel zseni volt, rögtön fel is ismeri, a változások most már elkerülhetetlenek, s azt, hogy az elől, amit az új világ hoz, nincs menekülés. „A világ modern, a modernséget is érteni kell: aki ostoba, az elpusztul, mint ahogy az elsárgult levél lehull a fáról.”

S nem leszünk meglepve, ha látjuk, hogy az Európai Unió mint civilizációs közeg is feltűnik Mikszáthnál. Legalábbis a mai félelmeinket illetően. Sokszor és sokféleképpen említi Európát. Példa természetesen a haladás, a civilizáció, a tudomány értékeinek megjelenése és felhasználása, valamint a társadalmi fejlődés szempontjából. Legalábbis Európa nyugati felében. A kedvenc idézetem pedig mintha a mai helyzet veszélyeire hívná fel a figyelmet. *A kladovai menyecske* című írásában olvasható: „Ez a mi szegény országunk volt már mindenféle dieten-klaszisokban, különböző rangokban, címekben és helyzetekben. Volt a kereszténység bástyája, a világ kardja, a szabadság előharcosa, a kelet kapuja, és mindenekfölött Európa balekje.”

Ez azonban már egy egészen másfajta modernizációs probléma, összetettebb, súlyosabb is, mint amivel a Nógrád kis falujából a 19. század második felének új világába kiszakadó fiatalembernek szembe kellett néznie. De mintha újra igazolódna annak veszélye – akár most már nemzeti szinten érve –, amit annak idején mondott: „Kit a civilizáció nyel el, kit a koporsó.”

Az 1910-es interjúja *Délmagyarország* című lapban ezt a Mikszáthot mutatja. Decentralizáció, a modernség veszélyei, az urbanizáció gondjai – ki ismeri fel itt a cifraszűrbe kényszerített palóc népi író: „Mert hol találjuk meg már a városokban azt a kényelmet, amit keresünk? Sehol. Ma már a villamosvasutak, a közlekedési eszközök, a közlekedési akadályok, és a sok veszélyes robbanások miatt a városokban tűrhetetlenné kezd válni az élet.”

Ugyanakkor Mikszáth életében az értékvesztés százada következik. Vagy, mondhatjuk, az érték-átalakulásé. Nem mintha szelíd nosztalgiával gondolt volna vissza a jó palócok falujára, azon már régen túl volt, hanem azt látta, hogy az a Magyarország, amely valahonnan a mélyből, azaz reformkorból, vagy 1848–49-ből, de még a kiegyezést megelőző néma ellenállásból hozott magával egy összetett, ám jól befogadható, s főleg erkölcsi alapon meghatározott értékrendet, ez most folyamatosan, és nem is lassú tempóban átalakul. (Érdekes ehhez hozzáolvasni Eötvös Károlyt.) Látta, egyre kevesebb dolog marad meg értékesnek, s nem is mindig a legfontosabbak. Még a legfontosabb erkölcsi kategóriákat is megrendíti benne ez a kor: mint például a becsület, önérzet, hűség – s ezeket már azért tisztán látjuk ennek az évtizednek a műveiben. De csak ezekben. Mert soha nem lehetünk biztosak benne, hogy valójában ez milyen érzéseket vált ki Mikszáthból. Nem volt szóltan, csak zárkózott. Sokat mesélt, de nem beszélt. De leírt mindet, csak éppen észre kell vennünk a hatalmas mese-folyamokban azokat az apró kis zátonyokat, amelyek körül a víz kicsit örvénylik, megperdül.

De ez mégsem az egész, amit lát és érez. Ereje nem volt megírni, kedve nem volt, vagy reménytelennek és feleslegesnek látta? Vagy a tragédiát érezte meg mindenkinél mélyebben, Ady-mélységszerűen? Herczeg Ferenc ugyan ezt írta: „Valamennyi politikus között Mikszáth látta legsötétebben a magyar sorsot” – de itt tévedett. Mikszáth nem volt politikus. De azt sem mondhatjuk, hogy az író szóval helyettesítsük ezt. Mondhatjuk emígy: Mikszáth valamennyi magyar ember között látta legsötétebbnek a magyar sorsot. Ami persze csak összetettségében igaz. Vagyis kimondhatjuk: Mikszáth egyszerűen tehetetlennek érezte magát a korával szemben. Sem emberi, sem alkotói ereje nem volt szembeszegülni a folyamnak. Nem az elsodrástól félt, hanem a kilátástalanságtól. Ez a legfájdalmasabb alkotói attitűd.

És a legfontosabb. Látja a nemzeti politika veszélyes zsákutcáját. Minden zsákutca veszélyes, kijönni nem lehet belőle egyenesen, csak összetörni magunkat benne a végén. Nincs olyan párt, Függetlenségi, Alkotmány, Néppárt, 48-as, Nemzeti Munkapárt, mindegy. Az ország rohan a veszte felé. Nem véletlenül nevezi Magyarországot Európa balekjének, mert legalább ő látja, hogy mik az esélyei egy kis nemzetnek a nagyhatalmak érdekszerében. De azt is látja, mint ezer év óta mindig, csak magunkat okolhatjuk a bajokért. S ezek a bajok nagyon közel vannak, nagyon-nagyon közel. Ezért idézzük pontosan az utolsó beszédének, amelyet halála előtt hat nappal mondott, a befejező passzusát, amelyben már Trianon képe egyértelműen és ijesztően felsejlik: „A magyar még nem volt oly súlyos helyzetben, mint most. Én, aki annyira szeretem ezt a nemzetet, olyan sötét színben látom ma az ország jövőjét, hogy megrajzolni sem merem. Gondoljuk meg, hogy csak egy hazánk van, uraim, s ha az elbukott, mi leszünk a legboldogtalanabb hazátlanok, s akkor elmondhatjuk, hogy a magyar ember sorsát boldog isten nem bírja.”

Mikszáth lehet, hogy megírta volna ennek a fenyegető helyzetnek a regényét, de már csak erre az utolsó figyelmeztetésre futotta.